

הסאטירה נגד האוטופיה: גריגורי בהרב (באגרוב) והמניאק שלו

יעקב שביט

יל"ג השתמש בסאטירה ככלי נשק בביקורת שמתח על "חיבת ציון". כך, למשל, בפיליטון משנת 1885 סיפר איך מצא "בשערי גבול ישראל (הכוונה לעם ישראל) שוטרים מזויינים, שפניהם פני יהודים ולבושם מלבוש קוזקים; רצועות של תפילין כרוכות על ידיהם ורצועות של מלקות בחגורתם אשר במתניהם". כדי לבדוק אם יל"ג אכן "לאומי בלבד", או האם לאומיותו מזויפת, מבתקים השוטרים את גופו בסכין ומוציאים את בני מעיו: "וראש השוטרים בחן לבי, נמלך בכליותי, ראה בכבד, ויפן את מרעיו ויאמר: "רואה אני בלב מעים לאומיות אבל מראה שפל ממראה לאומיותנו, לאומיות שיש בה סירכא היא, לאומיות מזויפת!"⁴ ואולם, הדוגמה המובהקת לסאטירה אנטי-לאומית שהתפרסמה על דפי עיתון בשנות ה-80 של המאה ה-19 היה הרומן-בהמשכים שפירסם הסופר והעיתונאי היהודי גריגורי בהרב (באגרוב, 1825-1885) בעיתון היהודי-הרוסי ווסחוד בחודשים ינואר-מאי 1884. הרומן הזה, שראה אור כשנתיים לאחר תחילתה של תנועת "חיבת ציון", הקדים את האוטופיות הציוניות הראשונות, שהראשונה שבהן, זו של מנחם אייזלר, "תמונת עתיד", ראתה אור ב־1885.⁵

איש רעים להתרועע

אפשר לתאר את "חולה הרוח (Manjak), מעשה נורא מחיי פסיכיאטר צעיר" כרומן הדיסטופי האנטי-ציוני הראשון, ואולי, בעצם, כרומן סאטירי שכוון נגד מה שבאגרוב ראה כרעיון אוטופי – במובן של "לא אפשרי" וגם במובן של "לא רצוי" – ולכן צריך להפעיל נגדו את נשק הלעג והשנינה. הרומן בהמשכים כוון נגד חברי תנועת "חיבת ציון", חסידי הרעיון של שיבת ציון והתחייה הלאומית בארץ-ישראל. באגרוב, משכיל ראדיקלי שצייד ב"רוסיפיקציה" מלאה, ביקש להמחיש ברומן את הסכנה הגדולה הנשקפת ליהדות המודרנית מהקמתה של מדינת יהודית בארץ-ישראל; והסכנה היא: כינונה הבלתי נמנע של מדינה יהודית תיאוקרטית.

מחבר הרומן, גריגורי ייבגנביץ' בהרב (באגרוב), היה בן למשפחת רבנים שהשתתף בשנתונים לספרות "ביבלייתקה יהודית", שראו אור בהפסקות בשנים 1871-1880, בסיוע 'חברת מפיצי השכלה', ואחר כך, משנת 1881, בירחון הספרותי-מדעי, שירש את הביבלייתקה, ווסחוד, וכן בעיתון ראזסוויט.⁶ באגרוב היה סופר פורה; מרדכי

הסאטירה האנטי-ציונית קדמה לאוטופיה הציונית והבמה הראשונה שלה הייתה העיתונות.

בשנת 1888, כשש שנים לאחר הופעתה של תנועת "חיבת ציון", כתב המשורר והמשכיל האנטי-קלריקלי יהודה לייב גורדון (יל"ג) במדורו הסאטירי "צלוחית של פלייטון", שנדפס בעיתון המליץ, כי רעיון יישוב הארץ ושיבת ציון "נעשה לשנינה בקרב הסופרים המתחילים להציגו למשל ולשחוק בספריהם." יל"ג התכוון בדברים האלה ל"הומונקולוס" (Homunkulus: ein modernes Epos in zehn Gesängen), כלומר "אישון" / "איש קטן", פואמה בת עשרה פרקים פרי עטו של המשורר האוסטרי רוברט המרלינג (Rubert Johan Hammerling), שראתה אור שנה קודם לכן. בפואמה שם המשורר ללעג, בין היתר, את הרעיון של שיבת ציון ותחיית ישראל בארצו. יל"ג סבר ש"הספרות ההלצית" מעין זאת ידעה לנבא כמה מן הקלקלות שכבר פשו לדעתו ביישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, וכי "אין דבר בעולם מזיק ומשחית לדעות ולשיטות כמו השחוק וההיתול. הסאטירה – סתירה היא לכל הבנינים", כתב. "בעוד שיש בין הסופרים מאומות העולם מי שעסקו ברעיון שיבת ציון ברצינות, אחרים התחילו לעשותו למשל ולשנינה אשר בכוחם להעביר ולבטל מן העולם את הרעיון."

במילים אחרות, יל"ג סבר כי הסאטירה מביאה תועלת מפני שהיא יודעת להצביע על דעות פסולות ועל מעשים מעוותים, אבל גם הצביע על הסכנה הטמונה בה כיוון שיש בכוחה להחליש את הרעיון, ואולי אף לחסלו. בדבבד, יל"ג היה אחד מאלה שהעבירו בשנות ה-80 של המאה ה-19 את השימוש בכתביה סאטירית ובסוגה הספרותית הסאטירית ככלי נשק ב'מלחמת התרבות' שהתנהלה בעולם היהודי המודרני מקונטרסים וספרים אל דפי העיתונות.⁷ הוא פרסם במדור "צלוחית של פלייטון" (צלוחית של בושם) בשנים 1880-1888, 30 פיליטונים, שלחלק מהם היה אופי סאטירי מובהק. את מטרתו של המדור תיאר יל"ג כליקוט:

"מעת לעת ומפקידה לפקידה מכל הבא לידנו, את כל הדבר הקל הצף על פני ים החיים בין שיהיה חלזון וכרום ימא או שחלת ואלמוגים ובין שיהיה חלבנה ומלח סדומית וירוקה שעל פני המים. אשרינו אם ירבו הבסמין וימלאו צלוחותינו צרי ודבש נכאת ולוט; ואוי לנו מפני הבורסקין אם יגדל באשם ותעל צחנתם..."⁸

שער התוספת השבועית של ווסחוד

אחד באגרום האמין בכוח הפעולה של "הנוער האינטליגנטי" להביא לתיקון החברה היהודית, ואולם, מצד אחר ביטא יאוש עמוק מן האפשרות שיחול שינוי פנימי בהוויה היהודית. ב־1878 כתב לסופר אריה לב ליבאנדה, שאילמלא האנטישמיות הרוסית הבוטה היה מתנצר זה מכבר. כיוון שאיבד את התקווה שאפשר יהיה להביא לתיקון החברה היהודית בתוככי החברה הרוסית "הפרימיטיבית", לא הפריעה לו האנטישמיות הרוסית לעבור "לחוף השני", וכמו כמה משכילים רדיקליים אחרים, להשתמד, כלומר להתנצר, באחרית ימיו, בשנת 1885.⁸ לשיטתו של באגרום עצמו אפשר לומר שחיוו ודעותיו היו ביטוי קיצוני ל"סכיזופרניה" של משכיל יהודי־רדיקלי שחי ופעל בימי התהפוכות ברוסיה הצארית (נכדו היה הטרוריסט האנרכיסט דמיטרי בהרב, שירח בספטמבר 1911 בראש הממשלה הרוסי סטולפיין והוצא להורג).

"פרודיה של עם"

אין צורך לומר שבאגרום לא היה אהוד על אנשי תנועת "חיבת ציון". יחיאל יוסף לבונטין (חושי הארכי) מהגדס וסופר, איש "חובבי ציון", תיאר ב־1882 את באגרום כאחד מאותם "המזיקים והמחבלים" המלמדים כי "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו". מרדכי בן הלל הכהן כתב, שסיפורו מחיי היהודים נצבעו בצבעים יותר מדי שחורים, והתקבלו על־ידי הקוראים כהוצאת דיבה. ב־1897 תיאר מרדכי בן הלל הכהן את הרומן הסאטירי בהמשכים של באגרום כ"חיבור שופע רעל", שאינו חוסך בגידופים כדי "להכות מכה בלתי סרה את תקוות התחיה", בלי להתחשב בכך, שיהודים במזרח אירופה עברו תהליך של התמערבות ונסחפו "בשטף הקולטורה הכללית". באגרום נתפס כאנטי־דתי להרגיו, וכחסר הבנה להתלהבות הלאומית האידיאליסטית שאחזה בחלק מן הנוער היהודי ברוסיה בעקבות "הסופות בנגב". השתמדותו של באגרום (כמו של אינטליגנטים יהודים אחרים), תוארה כסירוף, וכבגידה שפלה ובוזיה.

התנגדותו החריפה לרעיון שיבת ציון, שהחל להתעורר בקרב האינטליגנציה היהודית־רוסית בסוף שנות השבעים של המאה התשע־עשרה, ושל תנועת "חיבת ציון" והעלייה הראשונה, נבעה

בן הלל הכהן תיאר אותו כ"יצר־ספורים מהיר, עץ עושה פרי", שסיפוריו בוסר. בסיפוריו ("החטוף", "מרדכי ירושלמי") ועוד, וברומנים שלו "רשימותיו של יהודי" [1874] "החוף השני" [1876], שתורגם לעברית על־ידי יהודה גרזובסקי בשם כתבי־יד עברי סיפור היסטורי [הוצאת "תרושה", פיטרקוב, תר"ס 1900], ועוד) תוארה העיירה היהודית כהוויה מלאה פגמים ומומים מוסריים. הכהן כתב כי "עצמיותו של בהרב גברה תמיד בסיפוריו על האמת של היופי ומלאכת מחשבת, ולכל לראש אצלו תמיד הטדנציה".

בסוף שנות ה־70 התקרב באגרום לקבוצת האינטליגנציה היהודית הצעירה שהתארגנה בפטרבורג ובמוסקווה במטרה "לשוב אל העם" ולהטיף לתיקונים רדיקליים בהוויה היהודית כדי להשתלב בחברה הרוסית. בד בבד נטל חלק באירועים שבהם הודגש הצורך לחזק ולטפח את "הרגש הלאומי" בקרב היהודים. כך, לדוגמה, מסופר עליו שבמסיבת פורים שנערכה בשנת תרל"ח ניגן בפני החוגגים בכינור. מרדכי בן הלל הכהן, שהביא תמצית של הרומן "חולה הרוח" בכתב העת השלח, תיאר אותו כאיש רעים להתרועע, ש"לא פחד פן ינחל קלון תחת כבוד." ואולם, בראש ובראשונה היה באגרום אחד מראשי הזרם האנטי־קליקאלי באינטליגנציה היהודית־רוסית; כאמור, חסיד נלהב של ה"רוסיפיקציה" ("התרוסות"), ומבקר חריף של היהדות המסורתית ושל הרעיון הלאומי כאחד. אפשר לומר כי בחייו וביצירתו של באגרום נמצא ביטוי למצב הדואלי של היהודי המשכיל־הראדיקלי ברוסיה: מצד אחד סבר שהיהודים יוכלו לדרוש זכויות פוליטיות ברוסיה הצארית רק אחרי שיעברו תמורה עמוקה והטיף לתיקונים קיצוניים בדת, ותיאר את עצמו ב־1878 כ"קוסמופוליט נקי מכל דעה קדומה", ואילו מצד אחר ביטא אכזבה עמוקה מיחסם של האינטליגנציה הרוסית ושל השלטון הרוסי ליהודי המשכיל – זה שהגויים רואים בו מי ששכח את מקומו והיהודים – כמי שהצטרף למחנה הגויים. וכך כתב: "אילו לא היו היהודים נתונים לגזירות ולרדיפות שיטתיות כאלה אולי הייתי עובר לחוף השני, שממנו שוחקים לי סימפאטיות אחרות, אידיאלים אחרים, אולם אחי בני־עמי, ובכלל ארבע מיליונים נפשות, סובלים סבל חיים; האם יכול אדם הגון לעבור בקלות על עוול שכזה." מצד

הכיר כולה געשה כים סוער. החסידים וההמון הנבער התנפלו על הבמה...חריקה איומה והכל התמוטט.

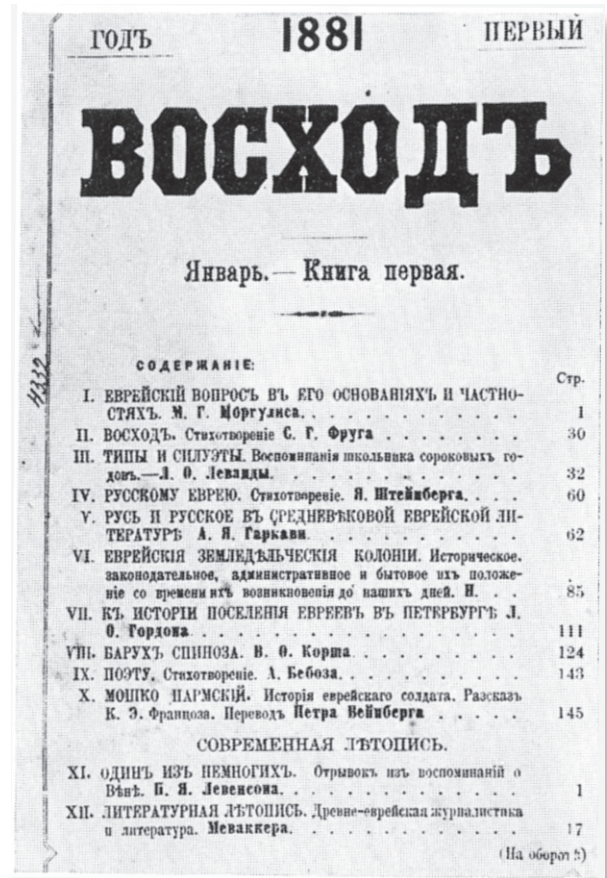
מסקנתו של גיבור הרומן היא, שהיהדות הרוסית והיהדות הרוסית-פולנית "כפי שהצטיירה לנגד עיני בהזיות", עדיין לא בגרה לקבל את התפקיד של עם חופשי, משוחרר וראוי לחיים עצמאיים. ואולם, הוא משאיר פתח לתקווה: "עם זאת, אולי טעות עמי, אולי הגזמתי. כלום מעטים הם החזיונות אותם רואה המניאק בהזיותו המטורפות, מי יתן, אלהים, ואתבדה."

גם המשכיל הרדיקלי-הלאומי יהודה ליב לויז (יהל"ל) תהה האם תחייה לאומית בארץ-ישראל לא תביא בהכרח לנצחונה של האורתודוקסיה ולהשתלטותה. ב-1881 סבר כי שיבת ציון כרוכה בויתור על פירות ההשכלה ובכניעה לחומרות הדת היהודית. ואולם, בניגוד לסברה זו, כתב באפריל 1883:

האמנם כי בארץ-ישראל המקום גורם להקיץ לתחייה נימוסים וחוקים ישני אדמת קודש, ועלינו להתחיל מחדש וראשון מנהגים וחוקים, שנהגו ונכתבו לפני אלפי שנה ונקדשו רק בגלל כי נשאר שומרים לדורות, כחנטים השלמים בקומתם ובצביונם ונשמת חיים אין בקרבם...

תשובתו של יהל"ל הייתה, שגם אם רק אורתודוקסים ("משמרים") יעלו לארץ-ישראל, הם לא יוכלו לכוונן בה את "השיטה התיאוקרטית לפי מובנם ומושגם, כי לפי השתנות החיים והצרכים יינעו בהכרח תחת שינויים נמרצים", ובסרקזם הוסיף, כי רבנים חסידים ומתנגדים כאחד יעלו אולי בדעתם את הרעיון לחדש את הקורבנות, אבל גם הם לא יעזו לחזור אל המצב שבו "והוא ימשול בכך" – כלומר, למצב שבו ינסו להפוך את נשותיהם למשועבדות. ואולם, אם ינסה רב לעשות זאת "תבוא אשתו ותשבר את שיניו". ההבדל בין העלאת קורבנות למעמד האשה הוא בכך, שחיי האישות לא נפסקו בגולה, ולכן עברו חוקי האישות שינויים ותמורות, בעוד שדיני הקורבנות לא עברו שום שינוי מן הטעם ש"החיים לא נגעו בהם". המסקנה שיהל"ל הגיע אליה היא אפוא, שכל חוקי התורה יהיו חייבים להתחדש בארץ-ישראל מכוח "כוח החיים".¹⁰ כך סבר גם משה לייב לילינבלום (מל"ל): חיי עצמאות יביאו לכך ש"הבלי הדת" ייזרו לכל רוח. ותוך עשרים או שלושים שנה של חיים יהודיים עצמאיים בארץ-ישראל "ייפול 'השולחן ערוך' וכל קדושיו לבלי קום, כי עם החי חיי-מדינה ולא חיי-עבדות מוכרח לזרות הבלים כאלה". לכן אין למנוע מיהודים מכל המינים לעלות לארץ-ישראל: "חסידים מתנגדים, צבועים, משכילים ובעלי הפקר", שכן תוך כעשרים או שלושים שנה יתחולל בארץ מאבק בין בני אור ובני חושך, ואפילו תפרוץ מלחמת תרבות עם "שפיכות דמים ממש". רק אחריה "יחיו בני ישראל על אדמתם חיי שלווה והשקט בלי עול השולחן ערוך והתלמוד והרבנים". בתחילת שנות ה-80 הגיעו אפוא יהל"ל ומל"ל למסקנה כי "החיים" יגברו על השמרנות ועל הקנאות הדתית, וכי המציאות בארץ-ישראל תכפה על האורתודוקסיה להשתנות "שינויים נמרצים".

במילים אחרות, פתח התקווה שמשאיר באגרום בסוף הרומן שלו לאפשרות שתקום מדינה יהודית חילונית ומודרנית יהפוך לדרך המלך שבה תלך הלאומיות היהודית בדרכה להקים מדינה יהודית מודרנית.

שער הירחון ווסחוד

שן, ובכלל, מרבים להקפיד פה, עד כי ישמרנו האל, הקודקס הדתי אינו מתלוצץ...מה לעשות, התיאוקרטיה בדרך-כלל אינה מפנקת...אולי יגיעו פעם ימים נוחים יותר. כעת...שא סבלך בדממה, הסכת וצית. רק נסה לפתוח פה ולצייץ! כעת פורח שלטון הצדיקים, החסידים, הרבנים וכל המשתרכים אחריהם.

אל דוכן הנואמים באסיפה שכזאת עולה נואם אמיץ לב המכריז כי אין ליהודים התכונות המתאימות לכוונן מדינה עצמאית מודרנית והם אינם אלא קסטה [כת] בת מיליונים של רבנים העוסקים בסחר-מכר:

"בני עמי! – צעק הנואם – אל נא תשמעו לקנאים ולצבועים המטורפים הללו! אין הם אחיכם, אלא אויביכם! הם רק הדיחו אתכם מדרך האמת. הם לא לימדו אתכם מוסריות של אמת, שכולה חיים, אנושיות והעולם הזה, לא לימדו אתכם את הדוגמטיקה של האמונה הכנה, לא את הדתיות הבריאה, אלא איזו פורמאליזם ריקה ומעוותת, שאינה דרושה לאלוהים. הם אסרו את רוחכם החיה בטקסי פולחן חסרי טעם וחסרי משמעות. כתוצאה ממילוי טקסים סיניים אלה קופא מוחכם, נובל לבבכם, מתעוות מחשבת אנוש...אין זו תורת משה, אין זה הרעיון הטהור של האמונה באל אחד, זהו..."

- בתוך: ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים, 1990, עמ' 248-223.
3. ראו: כל כתבי יהודה ליב גורדון: פרוזה, תל-אביב, תש"ך (1960), עמ' קפג"רמב.
4. ראו: שמואל פיינר, "פניהם פני יהודים ולבושם מלבוש קווקים: שורשים טרום-ציוניים למלחמת התרבות", בתוך: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית**, כרך שלישי: היבטים רעיוניים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ג, עמ' 375-390; הנ"ל, "ג' כאנטי-קלריקל וכלוחם ב"מלחמת התרבות" היהודית", בתוך: סדן: **מחקרים בספרות העברית**. עיונים ביצירת י"ל גורדון, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ח, עמ' 211-229.
5. ראו: רחל אלבוים-דרור, **המחר של אתמול**, א"ב, ירושלים, 1993.
6. ראו: יהודה סלוצקי, **העיתונות היהודית – רוטית במאה התשע-עשרה**, ירושלים, 1970.
7. מרדכי בן הלל הכהן, שהביא תמצית של הרומן בכתב העת **השלה**, תיאר אותו כאיש רעים להתרועע, ש"לא פחד פן ינחל קלון תחת כבוד". מרדכי בן הלל הכהן, 'ישראל וארצו. בחזון הספורים', בתוך: **השלה**, כרך ב, ניסן-אלול, תרנ"ז (1897), עמ' 207-215, 532-535, 122-132. הנ"ל, 'להעיר ולהאיר', שם, עמ' 48-53.
8. רוב המידע עליו נמצא אצל יהודה סלוצקי, **העיתונות היהודית – רוטית במאה התשע-עשרה**, ירושלים, 1970.
9. הקטעים מבוגרוב תורגמו על ידי הלה פריזיס ונדפסו במאמר: יעקב שביט והלה פריזיס, 'מניאק', **הארץ**, מוסף לספרות, 22 באפריל 1988.
10. יהודה ליב לוין (הל"ל), **זכרונות והגיונות**, ההדיר וצירף מבוא והערות יהודה סלוצקי, ירושלים, 1968, עמ' 119-121.

והשאלה היא: למי ניתנה הנבואה בשלהי המאה התשע-עשרה, האם לסאטירה, או לאוטופיה? האם "החיים" ינצחו את "הדת", או שקרה ההפך? למה קרובה החברה הישראלית יותר כמאה ועשרים שנים לאחר פירסום הרומן – לדמותה כחברת מופת, כפי שנצטיירה באוטופיות הציוניות, או לדמותה כפי שהיא עולה ברומן הסאטירי של באגרוב, או אולי, היא מצויה אי-שם באזור האפור שבין שני הקטבים? – על זה יחליטו הקוראים בעצמם. בכל מקרה, העיתונות המשיכה להיות זירה חשובה לניהול מלחמת התרבות בנושא הזה והסאטירה שהתפרסה על דפיה היתה לכלי נשק שימושי במלחמה זו.

הערות

1. הוצאה חדשה הופיעה בשנת 1993. על המרלינג ראו: Thomas Kracht, Robert Hamerling. *Sein Leben – sein Denken zum Geist*, Dornach, 1989.
2. על הסאטירה הספרותית ראו בספריו של יהודה פרידלנדר: **פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה** (1979); **במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט**, א (1984); **במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט**, ב (1989); **במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט**, ג (1994). ראו גם: שמואל ורסס, "הדי הסאטירה של לוקיאנוס בספרות ההשכלה העברית",